

1. Štruktúra tuhých látok

1.1. Klasifikácia tuhých látok

makroskopické systémy -

zoskupenia veľkého počtu mikročastíc (atómov a molekúl),
bežné systémy $> 10^{20}$ mikročastíc
 $\Rightarrow$ platnosť štatistických zákonov

Tieto systémy sa vyznačujú schopnosťou tvoriť zhluky,
príčina – *prít'azlivé sily*, ktoré sa podieľajú na vzniku
väzieb medzi časticami :

- iónových
- kovalentných
- kovových
- van der Waalsových.

Tendencia prít'azlivých síl $\rightarrow$ vytvoriť zhluky s pravidelným
usporiadaním.

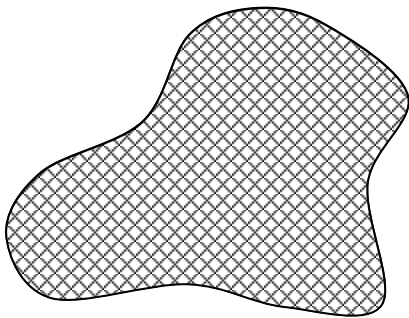
Proti tejto tendencii pôsobí *chaotický tepelný pohyb* mikročastíc.

Makroskopické systémy rozdeľujeme do štyroch základných
skupenstiev :

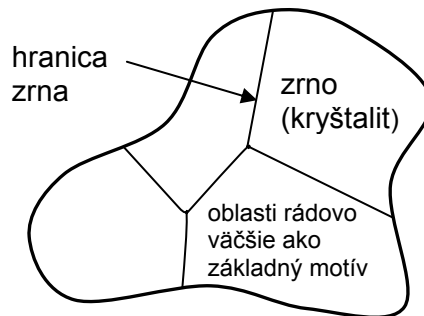
- plazma* – systém voľných elektricky nabitých častíc
v nábojovej rovnováhe,
- plyn* – systém častíc, v ktorom nie sú splnené podmienky
pre vznik kondenzácie (častice sú voľné),
- kvapalina* – zhluky častíc s pravidelným usporiadaním v
oblastiach s rozmermi nm, s ľahkou pohyblivosťou,
- tuhá látka* – systém častíc s usporiadanosťou na veľkú
vzdialenosť, s obmedzenou mobilnosťou častíc
(koef. viskozity $> 10^{11}$ Pa.s).

Rozdelenie *tuhých látok* $\rightarrow$ *kryštalické* $\rightarrow$ monokryštalické
 $\rightarrow$ polykryštalické
 $\rightarrow$ *amorfné*

kryštalické – pravidelná periodicitu stavby na veľkú vzdialenosť,
 ak na celú vzorku – **monokryštal** ,
 ak je periodicitu prerušená na tzv. hraniciach zrn –
 – **polykryštal**

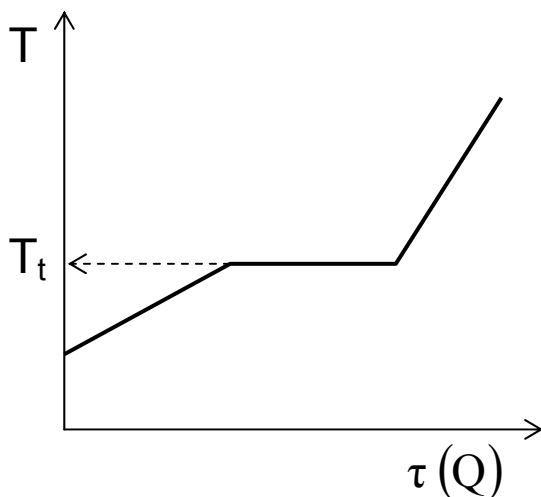
monokryštal

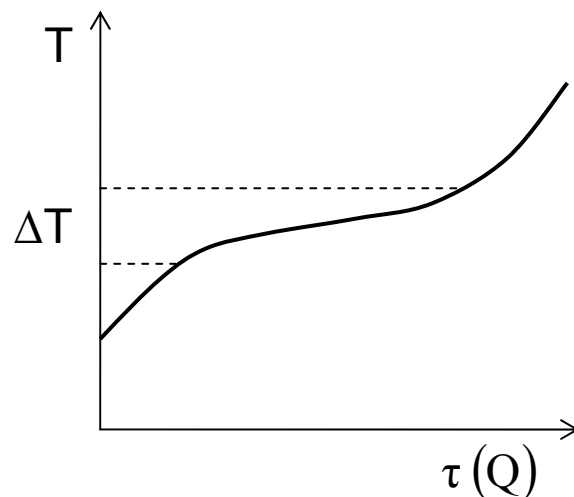
polykryštal

amorfné – pravidelná periodicitu na malú vzdialenosť,
 – „zrná“ zrovnateľné s veľkosťou základného motívu,
 – stavba podobná ako u kvapalín, ale vysoká viskozita.

Látky kryštalické oproti amorfným vykazujú odlišné chovanie pri zmene skupenstva (pozri nasledujúci obrázok):

kryštalická látka

amorfná látka

(T – termodyn. teplota, τ – čas, Q – prijaté teplo, T_t – teplota topenia)

zvláštna skupina – **kvapalnú kryštalú** – stavba ako tuhá látka,
 – viskozita ako kvapaliny

Klasifikácia tuhých látok – podľa rôznych kritérií :

- **štruktúra** (od najjednoduchších - jednomocné kovy → biologické objekty)
- **väzbové sily**
- **chemické zloženie**
- **tvrdosť**
- **vlastnosti** mechanické, elektrické, magnetické, ...

prirodzené delenie – podľa druhu **väzbových síl** medzi časticami látky

⇒ 4 základné druhy kryštálov:

iónové kryštály

kovalentné kryštály

kovy

molekulové kryštály (van der Waalsove)

1.2. Väzby v tuhých látkach

kryštál – atómové jadrá (periodicky usporiadané)

- elektróny
  - a) blízke jadier - ich stavy „skoro rovnaké“ ako vo voľných atómoch
  - b) z vonkajších sfér - stavy modifikované (čiastočne, alebo úplne delokalizované)

väzbové sily – udržiujúce systém pohromade - dané súhrnom ich vzájomných interakcií

Tieto interakcie úzko súvisia so spôsobom rozloženia elektrónov v okolí jadier ⇒ povaha väzbových síl i typ väzby sú prioritne určené **priestorovým rozložením elektrónov** v kryštáli.

Prípustné zjednodušenie modelu:

namiesto sústavy jadier a elektrónov - ako stavebné prvky uvažujeme atómy, ióny, resp. molekuly s obmedzením sa na vyšetovanie stavov vonkajších elektrónov.

1.2.1. Iónová väzba, iónové kryštály

z hľadiska rozboru – najjednoduchší typ väzby

Pri iónovej väzbe vznikajú väzbové sily v dôsledku coulombovského elstat. pôsobenia medzi kladnými a zápornými iónmi.

Otázka:

Medzi akými atómami môže dôjsť k výmene elektrónu a teda k vytvoreniu molekuly s iónovou väzbou?

Rozhoduje **energetické kritérium** -

ak stav A^+B^- je energeticky výhodnejší ako $A+B$.
(Pozn.: Energeticky výhodnejší = nižšia energia.)

Stav A^+B^- je energeticky výhodnejší ak:

- A – má **nízkú ionizačnú energiu**
(energia potrebná na odtrhnutie valenčného elektrónu z atómu)
- B – má dostatočne **veľkú elektrónovú afinitu**
(energia uvoľnená pri pridaní jedného elektrónu k atómu B)

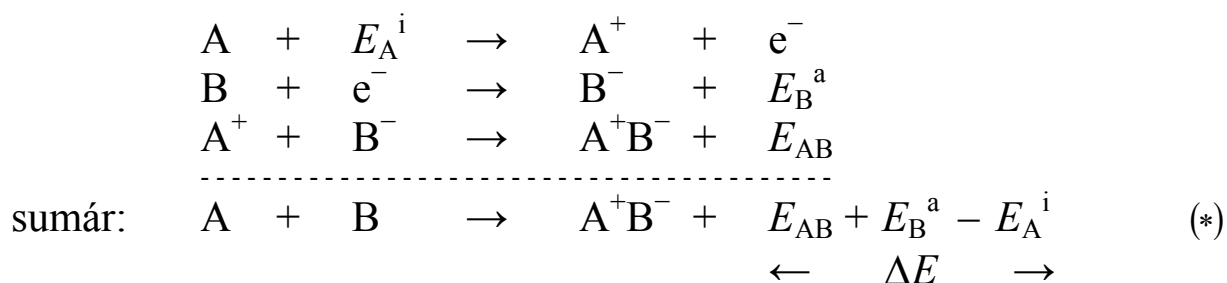
Nízkou ionizačnú energiu majú prvky z I. stĺpca Mendelejevovej tabuľky s konfiguráciou

ns^1 – Li, Na, K, Rb, Cs (alkalické kovy).

Veľkú elektrónovú afinitu majú prvky z VII. stĺpca Mendelejevovej tabuľky s konfiguráciou

ns^2np^5 – F, Cl, Br, J (halogény).

Tvorba molekúl s iónovou väzbou :

kde E_{AB} – **väzbová energia molekuly** A^+B^- (pri tvorbe molekuly z iónov sa uvoľní)

ΔE – tzv. **disociačná energia** (energia potrebná na rozloženie molekuly A^+B^- na jednotlivé (neutrálne) atómy)

Pozn.: ΔE musí byť > 0 , inak k výmene elektrónov a k vzniku iónovej väzby nedôjde!

Rovnica (*) je takto kritérium pre vznik iónovej väzby.

Rozoberme kvantitatívne vznik molekuly NaCl

výpočet E_{AB} tj. E_{NaCl} :

Medzi iónmi Na^+ a Cl^- pôsobia elektrické **sily príťažlivé**

s potenciálnou energiou $E_{pr} = -\frac{1}{4\pi\epsilon_0} \frac{q^2}{r} < 0$

$\Rightarrow$ snaha ióny maximálne priblížiť.

Pri určitom priblížení sa začnú prejavovať **sily odpudivé** .

Vysvetlenie odpudivých síl – kvantovou mechanikou:

prekrýv elektrónových oblakov $\Rightarrow$ v blízkosti sú elektróny v rovnakých kvantových stavoch - čo odporuje Pauliho princípu $\Rightarrow$ excitácia elektrónov do vyšších energet. stavov $\Rightarrow$ vzrast energie systému $\rightarrow$ odpudivé sily

Energia odpovedajúca odpudivým silám (krátky dosah)

Bornova aproximácia:

z kvantovej mechaniky:

$$E_{odp} = B \frac{1}{r^n} \quad \text{resp.} \quad E_{odp} = B e^{-\frac{r}{\rho}} > 0$$

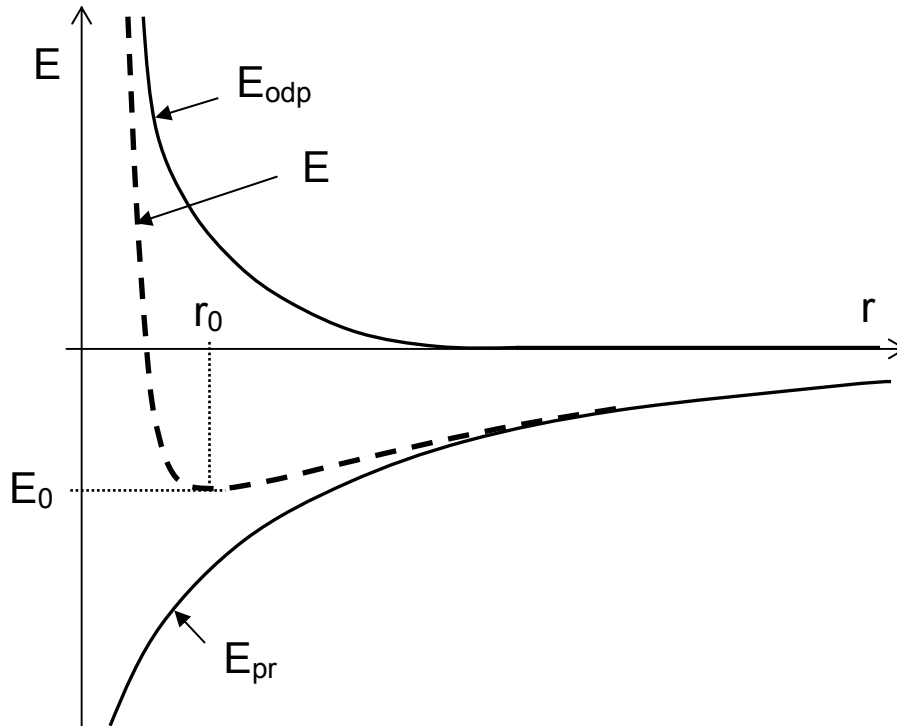
kde $n \approx 5 - 9$

Pre celkovú energiu $E = E_{pr} + E_{odp} = -\frac{1}{4\pi\epsilon_0} \frac{q^2}{r} + B \frac{1}{r^n} \quad (**)$

stabilná konfigurácia – pri minime E , tj. pri určitej vzdialenosti r_0 iónov (pozri graf na nasledujúcej strane)

Určenie r_0 z rovnice:

$$\left(\frac{dE}{dr} \right)_{r=r_0} = 0 \quad (\text{porovnaj } \vec{F} = -\text{grad } E = 0).$$

Vyriešením tejto rovnice:
$$r_0 = \left(\frac{4\pi\epsilon_0 B n}{q^2} \right)^{\frac{1}{n-1}},$$

a **potenciálna energia molekuly E_0** – dosadením r_0 do (**) za r :

$$E_0 = -\frac{1}{4\pi\epsilon_0} \frac{q^2}{r_0} + B \frac{1}{r_0^n}, \text{ resp. } \boxed{E_0 = -\frac{1}{4\pi\epsilon_0} \frac{q^2}{r_0} \left(1 - \frac{1}{n} \right)}$$

Energia uvoľnená pri vytvorení NaCl z iónov ($\equiv$ **väzbová energia**) :

$$E_{\text{NaCl}} = -E_0 > 0.$$

r_0 a n – je možné stanoviť z iných experimentov, dosadením :

$$E_{\text{NaCl}} \approx 6 \text{ eV} \quad \uparrow$$

+ zo znalosti $E_{\text{Na}}^i \approx 5,1 \text{ eV} \quad \Rightarrow \quad \Delta E \approx 4,5 \text{ eV},$
 $E_{\text{Cl}}^a \approx 3,6 \text{ eV} \quad \downarrow$
 čo je v zhode s experimentom

Iónové kryštály

Ióny schopné vytvárať molekuly s iónovou väzbou sú schopné vytvárať i **stabilné štruktúry** s periodickým usporiadaním stavebných prvkov – iónové kryštály (NaCl, CsCl, LiF, MgO, ...).

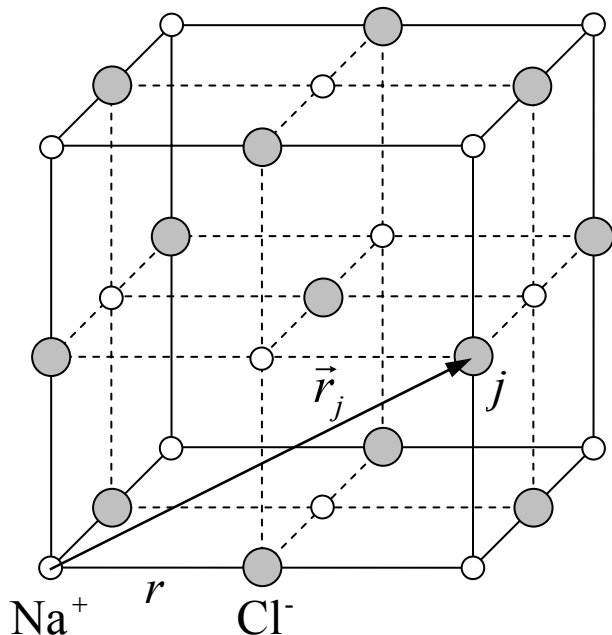
V ďalšom si ukážeme, že s uvažovaním iónových väzieb sú tieto štruktúry stabilné a prevedieme **výpočet energie mriežky** v prípade kryštálu NaCl.

Z rtg. difrakcie je známe, že kryštál NaCl je tvorený dvoma vzájomne posunutými plošne centrovanými kubickými mriežkami iónov Na⁺, Cl⁻.

Výpočet energie mriežky skladajúcej sa z N iónov Na⁺ a N iónov Cl⁻ pri 0 K (zanedbávame tepelné kmity) :

Pojem:

energia mriežky $E_M \equiv$ energia, ktorú je potrebné dodať na rozloženie kryštálu do stavu ideálneho plynu (na voľné ióny Na⁺, Cl⁻).

Najprv vyčíslime

energiu Coulombovskej interakcie vybraného iónu

– napr. Na⁺ (tzv. referenčný ión – na obr. vľavo dole) v elstat poli ostatných iónov.

Potenciálna energia Na⁺ v poli j -teho iónu

$$E_{pj} = -\frac{q^2}{4\pi\epsilon_0} \frac{(\pm)1}{r_j}$$

znamienko + ... ión Cl⁻,
znamienko - ... ión Na⁺.

Energia referenčného iónu Na⁺ v poli všetkých iónov kryštálu

$$E_p = -\frac{q^2}{4\pi\epsilon_0} \sum_j \frac{(\pm)1}{r_j},$$

označme $r_j = r \cdot p_j$, kde r je najmenšia vzdialenosť iónov Na^+ a Cl^- (viď obr.).

Potom
$$E_p = -\frac{q^2}{4\pi\epsilon_0 r} \sum_j \frac{(\pm)1}{p_j} = -\frac{q^2}{4\pi\epsilon_0 r} \cdot A,$$

kde
$$A \equiv \sum_j \frac{(\pm)1}{p_j}$$

je tzv. **Madelungova konštanta** (závisí od usporiadania iónov v mriežke)

Výpočet A pre uvedenú štruktúru :

Najbližšie ióny vo vzdialenosti r (ióny Cl^-) $\Rightarrow p_j = 1$,
spolu 6, zn. +
ďalej 12 iónov Na^+ vo vzdialenosti $r\sqrt{2}$, $p_j = \sqrt{2}$, zn. -
ďalej 8 iónov Cl^- vo vzdialenosti $r\sqrt{3}$, $p_j = \sqrt{3}$, zn. +
ďalej 6 iónov Na^+ vo vzdialenosti $r \cdot 2$, $p_j = 2$, zn. -
atď.

$$A = \left(6 \cdot \frac{1}{1} - 12 \cdot \frac{1}{\sqrt{2}} + 8 \cdot \frac{1}{\sqrt{3}} - 6 \cdot \frac{1}{2} + 24 \cdot \frac{1}{\sqrt{5}} - \dots \right) \approx 1,75$$

Teda $E_p < 0$ ($A > 0$ a viď vzorec pre E_p)

$\Rightarrow$ toto silové pôsobenie sa snaží **ióny priblížiť** (zmenšiť r).

Pri dostatočnom priblížení – uplatnenie vplyvu odpudivých síl (viď už rozoberaná iónová väzba).

Energia odpudivých síl
$$E_{odp1} = B \cdot e^{-\frac{r}{\rho}},$$

stačí uvažovať najbližších susedov (6 iónov Cl^-).

Počet najbližších susedov ozn. z – tzv. **koordináčné číslo**, potom **celková energia uvažovaného iónu** v poli všetkých ostatných iónov

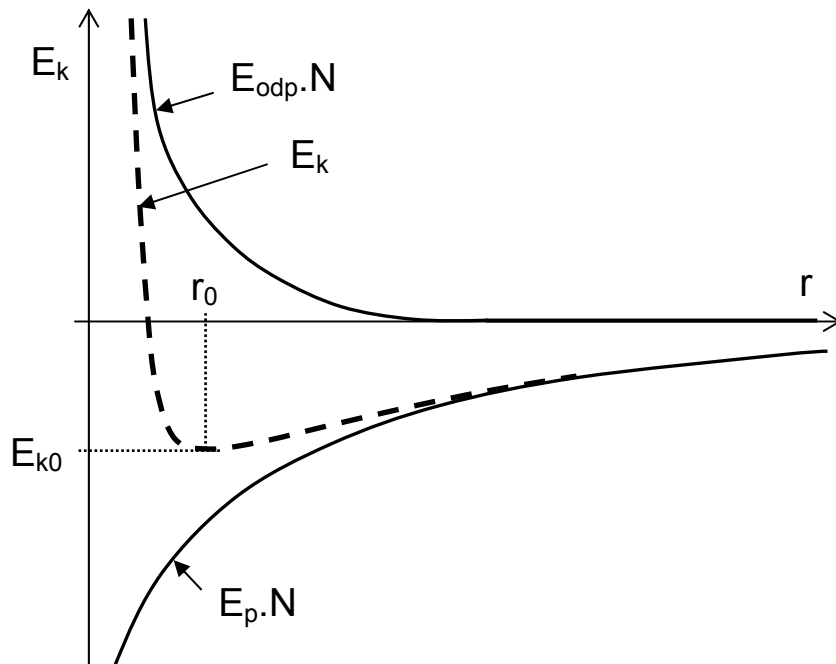
$$E = E_p + E_{odp} = -\frac{q^2}{4\pi\epsilon_0 r} \cdot A + z \cdot B e^{-\frac{r}{\rho}}$$

a **celková energia kryštálu** (interakcie dvojíc beriem iba raz !)

$$E_k = N \cdot E = N \left(-\frac{q^2}{4\pi\epsilon_0 r} \cdot A + z B e^{-\frac{r}{\rho}} \right) \quad (*)$$

Energetický graf podobný ako u molekuly NaCl :

Energia kryštálu
minimálna

⇒

rovnovážny stav
pri $r = r_0$.

r_0 i E_{k0} určíme
z podmienky

$$\left(\frac{dE_k}{dr} \right)_{r=r_0} = 0$$

Po derivovaní a dosadení

$$N \frac{q^2}{4\pi\epsilon_0} \frac{1}{r_0^2} A + N z B e^{-\frac{r_0}{\rho}} \left(-\frac{1}{\rho} \right) = 0 \quad , \quad \text{úpravou} \Rightarrow$$

$$\frac{A q^2}{4\pi\epsilon_0 r_0^2} = \frac{z B}{\rho} e^{-\frac{r_0}{\rho}} \quad \Rightarrow \quad \text{vyčíslenie } r_0 \text{ iba numericky.}$$

Dosadením za $z B e^{-\frac{r_0}{\rho}}$ do (*) a úpravou

$$E_{k0} = -\frac{N A q^2}{4\pi\epsilon_0 r_0} \left(1 - \frac{\rho}{r_0} \right) \quad . \quad \text{Pretože } E_M = -E_{k0} \Rightarrow$$

väzbová energia mriežky :

$$E_M = \frac{N A q^2}{4\pi\epsilon_0 r_0} \left(1 - \frac{\rho}{r_0} \right) \quad .$$

Platí tiež:

$E_M = N \cdot \varepsilon_M$, kde ε_M – väzbová energia mriežky pripadajúca na 1 pár iónov .

Experimentálne overenie tohto modelu :

r_0 – možno určiť z difrakcie rtg. žiarenia,

q – náboj iónu,

ρ – dá sa určiť z merania stlačiteľnosti kryštálov.

Dosadením vychádza: $\varepsilon_M = 7,77 \text{ eV}$ (z modelu) ,

experimentálne nameraná hodnota:

$$\varepsilon_M = 7,94 \text{ eV}$$

$\Rightarrow$ uvedený model je vyhovujúci.

Všeobecné poznatky o iónových kryštáloch:

- veľká väzbová energia (vid' výpočet) ,
- vysoký bod topenia (stredná tepelná energia kmitania častíc pri izbovej teplote $\approx 0,03 \text{ eV}$),
- veľká tvrdosť ,
- pri nízkych teplotách izolátory, pri vysokých sa uplatňuje iónová vodivosť.

1.2.2. Kovalentná väzba, kovalentné kryštály

Vznik kovalentnej väzby nie je možné vysvetliť pomocou klasickej fyziky – má kvantovomechanickú podstatu.

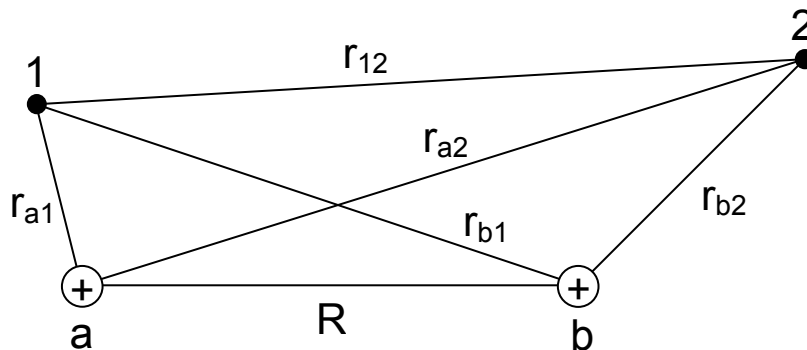
Kovalentná väzba – vzniká medzi atómami, ktoré majú elektróny schopné vytvárať spoločné dvojice s antiparalelnými spinmi.

Vyznačuje sa:

- priestorovou orientovanosťou,
- môže viazať atómy rôznych prvkov, ale tiež rovnaké.

Modelom kovalentnej väzby je **molekula** H_2 , na ktorej si ukážeme podstatu vzniku kovalentnej väzby.

Majme 2 atómy H, ktorých jadrá označme a, b a ich elektróny 1, 2.

Z hľadiska kvantovej mechaniky **stacionárne stavy systému** a im odpovedajúce vlnové funkcie dostaneme rozriešením Schrödingerovej rovnice $\hat{H}\psi = E\psi$,

kde Hamiltonov operátor $\hat{H}$ sa skladá z operátorov kinetických energií elektrónov 1 a 2 a potenciálnych energií interakcií medzi jednotlivými elektrónmi a jadrami vzájomne, t.j.

$$\hat{H} = -\frac{\hbar^2}{2m} \Delta_1 - \frac{\hbar^2}{2m} \Delta_2 - \frac{1}{4\pi\epsilon_0} \frac{e^2}{r_{a1}} - \frac{1}{4\pi\epsilon_0} \frac{e^2}{r_{b2}} + \frac{1}{4\pi\epsilon_0} \frac{e^2}{r_{12}} - \frac{1}{4\pi\epsilon_0} \frac{e^2}{r_{a2}} - \frac{1}{4\pi\epsilon_0} \frac{e^2}{r_{b1}} + \frac{1}{4\pi\epsilon_0} \frac{e^2}{R}$$

Výrazy 1. + 3. dávajú $\hat{H}_a^0$ – operátor energie v izolovanom atóme a ,
výrazy 2. + 4. dávajú $\hat{H}_b^0$ – operátor energie v izolovanom atóme b .

Pretože zvyšné členy (5. – 8.) sú oproti $\hat{H}_a^0 + \hat{H}_b^0 = \hat{H}^0$ „malé“, je možné ich považovať za poruchu a k výpočtu použiť tzv.

poruchový počet.

K výpočtu potrebné vlastné hodnoty $\hat{H}^0$ a im odpovedajúce vlnové funkcie sú známe – vid' riešenie atómu vodíka.

Metódami poruchového počtu potom dostávame pre celú molekulu
2 energetické hladiny v základnom stave $1s$:

$$E_{\uparrow\downarrow}(R) = 2E_0 + \frac{e^2}{4\pi\epsilon_0 R} + W_{ant}(R)$$

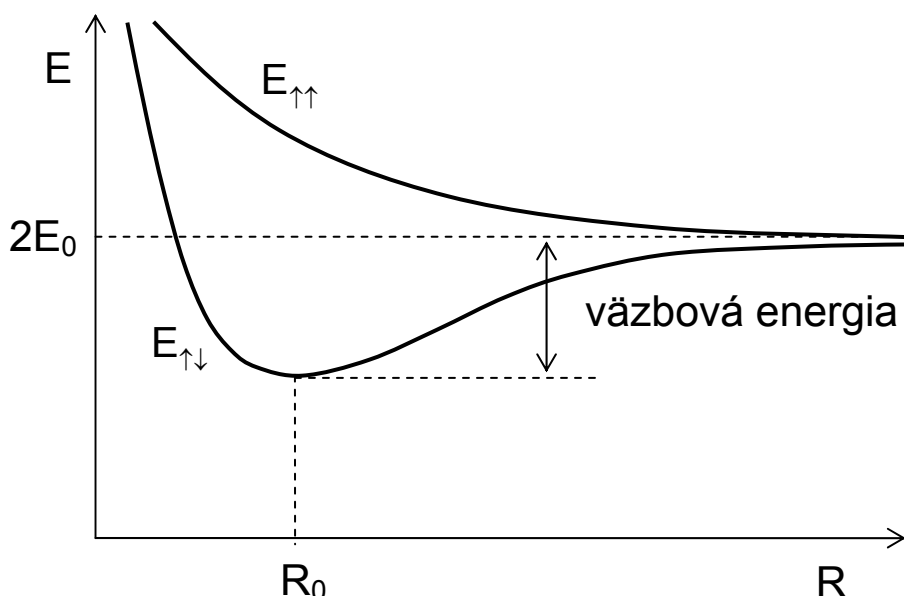
pre spiny elektrónov orientované antiparalelne a

$$E_{\uparrow\uparrow}(R) = 2E_0 + \frac{e^2}{4\pi\epsilon_0 R} + W_{par}(R)$$

pre spiny elektrónov orientované paralelne.

Teda pôvodná energetická hladina s energiou $2E_0$ (pre sústavu neinteragujúcich atómov) sa „štiepi“ na dve hladiny pre spiny $\uparrow\uparrow$, resp. $\uparrow\downarrow$.

Graficky:

Pozn.:

S paralelne orientovanými spinmi sa atómy pre každé R odpudzujú ; v prípade orientovania spinov $\uparrow\downarrow$ existuje **stabilná konfigurácia** pri vzdialenosti jadier R_0 .

Dá sa ukázať, že v stabilnom stave vzrastie hustota elektrónov medzi jadrami.

Kovalentné kryštály vznikajú z atómov, u ktorých je tendencia k tvorbe kovalentných väzieb.

Pretože tieto väzby sú výrazne nasýtené (jeden elektrón participuje iba v jednej väzbe) – daný atóm môže mať iba toľko susedov, koľko má valenčných elektrónov.

Napr.: štvormocné prvky ako **C**, **Si**, **Ge** majú takto v kryštáloch **koordináčn é číslo 4** a môžu vytvárať iba štruktúry, v ktorých najbližšie atómy sú vo vrcholoch tetraedra – kryštalizujú v tzv. **štruktúre diamantu**.

Ďalšie vlastnosti kovalentných kryštálov :

- a) vysoká energia väzby,
- b) vysoký bod topenia,
- c) veľká tvrdosť,
- d) izolátory, resp. polovodiče.

Typické kovalentné kryštály:

kryštály C (diamant), Si, Ge – čiste kovalentné,
GaAs, GaSb, InSb, InAs – prevažne kovalentné (≈ 70%).

1.2.3. Van der Waalsove väzby, molekulové kryštály

Sily van der Waalsove vznikajú v dôsledku **interakcie elektrických dipólových momentov molekúl**:

- 2 polárne molekuly – interakcia permanentných dipól. momentov,
- polárna + nepolárna molekula – interakcia permanentného dipól. momentu s indukovaným dipól. m.
- 2 nepolárne molekuly – interakcia okamžitých elektr. dipól. momentov
(resp. atómy s uzavretými elektrón. sférami)

Charakteristika van der Waalsových väzieb :

- najobecnejší typ väzby (ľubovolné atómy, resp. molekuly),
- malého dosahu,
- teplom sa ľahko rozrušujú.

Spôsobujú :

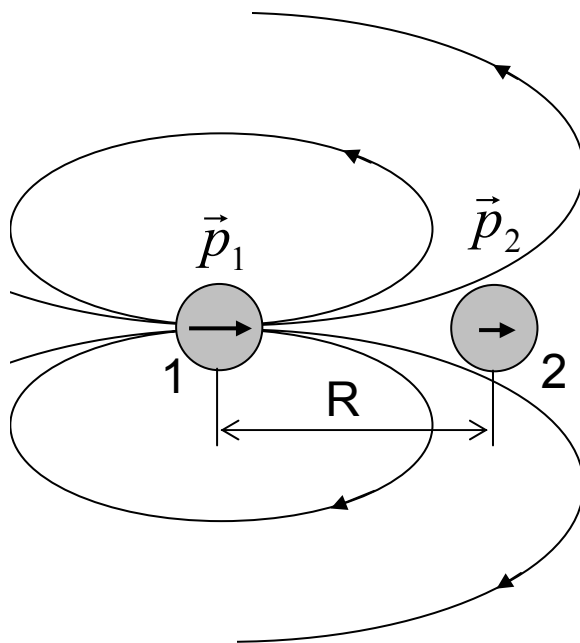
- kondenzáciu plynov na kvapaline,
- adsorpciu plynov na pevnej látke,
- tuhnutie kvapalín v prípadoch ak neexistuje mechanizmus iónovej, kovalentnej, resp. kovovej väzby (vznik kryštálov inertných plynov),
- adhéziu, viskozitu, trenie.

Príklad : Vázba medzi rovnakými atómami vzácneho plynu

elektrónový obal – guľová symetria $\Rightarrow$ nulová stredná hodnota výsledného dipólového momentu

V skutočnosti – **okamžité rozdelenie elektrónov** v obale vzhľadom na jadro **asymetrické** $\Rightarrow$ okamžitý dipólový moment

$$\vec{p}_1 = q \cdot \vec{a} \quad (a \text{ je vzdialenosť ťažísk} + a - \text{náboja}).$$

Tento dipólový moment vytvára v okolí elstat. pole $\Rightarrow$ v molekule 2 sa **indukuje** dipólový moment

$$\vec{p}_2 = \alpha \vec{E},$$

kde α – elektrónová polarizovateľnosť atómu 2.

Sila medzi atómami 1 a 2 následkom interakcie

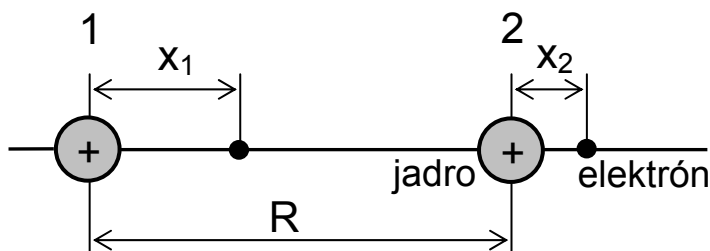
$$\vec{p}_1 \leftrightarrow \vec{p}_2 \text{ je } \textit{prít'azlivá}.$$

Vyjadrenie sily, resp. energie vzájomného pôsobenia – zložité vzťahy

$$(\text{pre obe polárne molekuly } F \propto \frac{1}{R^4}).$$

Kvantitatívne „ľahko“ riešiteľný **model** –

– **atómy nahradené lineárnymi oscilátormi** .

Energetické stavy pre **neinteragujúce oscilátory** (viď kurz fyziky)

1 oscilátor $\Rightarrow$

$$E_n = \hbar \omega \left(n + \frac{1}{2} \right),$$

započítaním *vzájomných interakcií* $1 \leftrightarrow 2$ a vyriešením Schrödingerovej rovnice pre tento prípad $\Rightarrow$

energia systému $E \propto -\frac{1}{R^6}$ (bez uvažovania nulových kmitov)

a *sila vzájomného pôsobenia* $\vec{F} \propto \frac{1}{R^7}$ t.j. sila malého dosahu.

Vlastnosti molekulových kryštálov :

- a) energia väzby malá,
- b) nízky bod topenia,
- c) malá mechanická pevnosť.

Typické kryštály : kryštály inertných plynov.

1.2.4. Kovová väzba, kovy

Kovovú väzbu môžeme považovať za ***nenасыtenú kovalentnú väzbu*** .

Prakticky voľné elektróny (pochádzajúce z valenčných elektrónov) v kovoch vytvárajú navzájom kovalentnú väzbu medzi iónmi, medzi ktorými sa práve nachádzajú (elektrón prechádza od jednej väzby k druhej – je delokalizovaný).

Jednoduchý ***model*** kovu – lokalizované ióny štruktúrnej mriežky sú vnorené do ideálneho plynu „voľných“ elektrónov. Väzba vzniká interakciou kladných iónov s elektrónovým plynom.

Vlastnosti kovových kryštálov (kovov) :

- a) nelokalizované elektróny sú schopné pohybu pod vplyvom elektr. polí na makroskopické vzdialenosti
 $\Rightarrow$ ***vysoká elektrická vodivosť***
- b) spôsob väzby neobmedzuje počet susedov $\Rightarrow$ kovy kryštalizujú v štruktúrach s vysokým koordinačným číslom
- c) nižšia väzbová energia ako u iónových, resp. kovových kryštáloch
- d) malá mechanická pevnosť, vysoká tvárnosť a kujnosť
- e) vysoký koeficient absorpcie svetla

1.3. Kryštalická mriežka. Kryštalické sústavy

Vnútoraná stavba kryštálov sa vyznačuje určitými zákonitosťami a pravidelnosťou usporiadania častíc.

Existuje teda určitá *symetria stavby kryštálov*, ktorá sa odráža v ich makroskopických vlastnostiach.

Pre štúdium a popis fyzikálnych vlastností kryštálov má poznanie ich štruktúry zásadný význam.

Kryštály – trojrozmerná pravidelnosť usporiadania častíc

⇒ môžeme zaviesť 3 nekomplanárne vektory, tzv.

translačné vektory $\vec{a}$, $\vec{b}$, $\vec{c}$, také,

že pri posunutí kryštálu o ľubovoľný z nich sa kryštál stotožní sám so sebou

(uvažujeme tzv. ideálny kryštál – bez porúch, bez vonkajších povrchov, bez tepelného pohybu).

Stotožnenie kryštálu nastane i pri posunutí o ľubovoľný vektor

$$\vec{T} = n_1\vec{a} + n_2\vec{b} + n_3\vec{c} \quad (*)$$

kde n_1 , n_2 , n_3 sú ľubovoľné celé čísla.

Rovnica (*) vyjadruje translačnú symetriu kryštálov.

Vhodne zvolené vektory $\vec{a}$, $\vec{b}$, $\vec{c}$ (vychádzajúce z 1 bodu) určujú

rovnobežnosten – tzv. **elementárnu bunku**.

Stavbu kryštálu si potom môžeme predstaviť ako útvar vznikajúci tesným skladaním elementárnych buniek.

Aby sme poznali **úplnú štruktúru kryštálu**, potrebujeme ešte vedieť rozloženie a druh častíc v elementárnej bunke.

Pre zjednodušenie popisu kryštálov a zavedenie systematiky ich triedenia je potrebné zaviesť pojmy

– **priestorová mriežka**

– **báza**

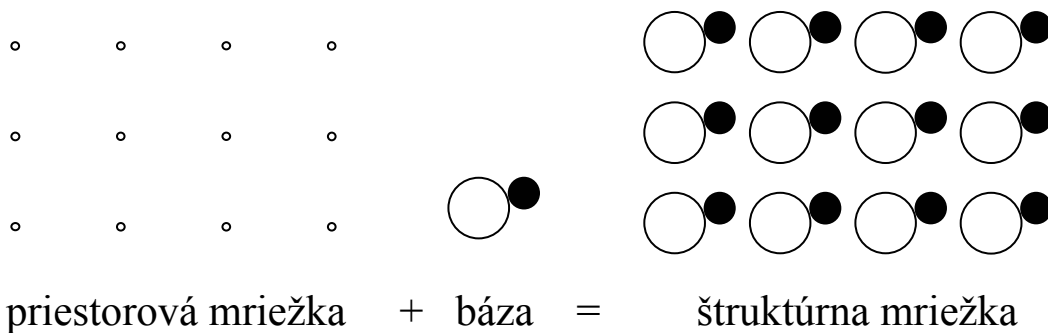

Definícia:

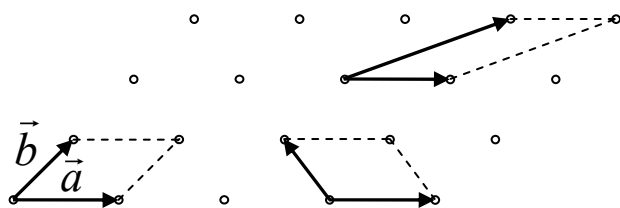
Priestorová mriežka – nekonečný počet geometrických bodov (mriežkových bodov) rozložených v priestore tak, že ich usporiadanie v okolí jedného bodu je identické s usporiadaním v okolí ktoréhokolvek iného bodu mriežky.

Báza – atóm, alebo skupina atómov identicky priradených každému mriežkovému bodu.

Štruktúrna mriežka (štruktúra kryštálu) – vzniká priradením báze každému bodu priestorovej mriežky.

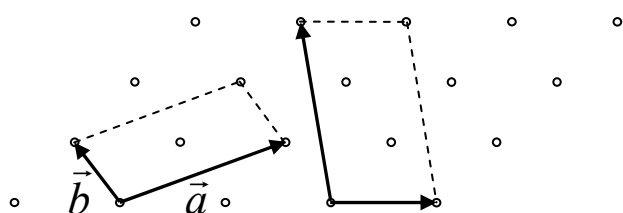
Priestorovú mriežku môžeme popísať rovnicou (*), ak počiatok súradnicového systému zvolíme v ľubovoľnom mriežkovom bode a osi budú orientované v smere vektorov $\vec{a}$, $\vec{b}$, $\vec{c}$.

Tú istú mriežku je možné vytvoriť i výberom iných trojíc $\vec{a}_i$, $\vec{b}_i$, $\vec{c}_i$ – vid'. obr.

Definícia: Rovnobežnosten vytvorený z trojíc $\vec{a}_i$, $\vec{b}_i$, $\vec{c}_i$ nazývame **primitívnou bunkou** priestorovej mriežky, ak na jeho objem $V_i = \vec{a}_i(\vec{b}_i \times \vec{c}_i)$ pripadá mriežkový bod.

Pozn.: Všetky útvary na hornom obrázku sú primitívnymi bunkami.

Tieto bunky (tvorené vektormi $\vec{a}_i$, $\vec{b}_i$, $\vec{c}_i$) sú **neprimitívne** – na prvú pripadajú 2 mriežk. body, na druhú 3.

V prípade **neprimitívnych buniek** translačný vektor

$$\vec{T} = n_1\vec{a} + n_2\vec{b} + n_3\vec{c}$$

neudáva polohu všetkých mriežkových bodov, napriek tomu je v niektorých prípadoch výhodnejšie zavedenie neprimitívnych buniek pre popis mriežky (resp. štruktúry).

Definícia:

Elementárnou bunkou nazývame podľa určitých konvencií vybratú primitívnu, alebo neprimitívnu bunku.

Tieto konvencie vyplývajú zo symetrie priestorovej mriežky - čo najväčší počet prvkov symetrie ako:

- n-násobné osi symetrie,
- zrkadlové roviny,
- stred inverzie,
- inverzné osi otáčania,
- skrutkové osi otáčania, ...

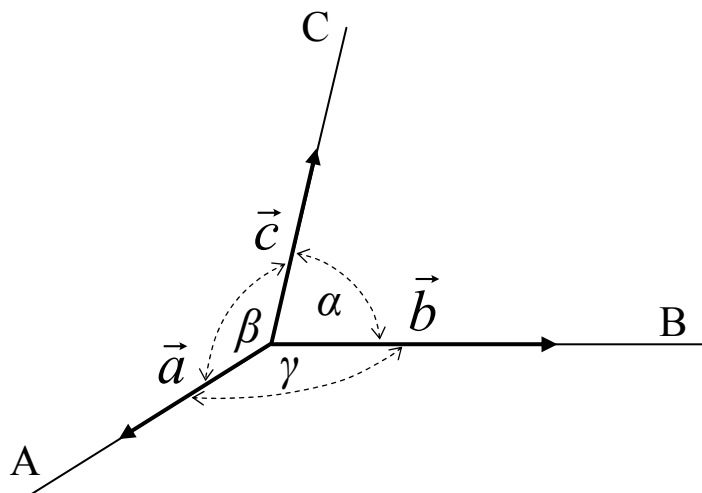
a čo možno najmenší objem.

Vektory elementárnej bunky $\vec{a}_i, \vec{b}_i, \vec{c}_i$

sa nazývajú základné (elementárne) translačné vektory.

Vyberajú sa tak, aby súradnicový systém A,B,C bol pravotočivý (A,B,C – kryštalografické osi).

Označovanie uhlov sa volí α, β, γ - pozri obrázok.

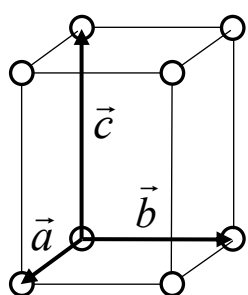
Elementárna bunka je takto určená **6 parametrami** $a, b, c, \alpha, \beta, \gamma$ + **označením typu**, ak ide o neprimitívnu bunku.

Kryštalické sústavy

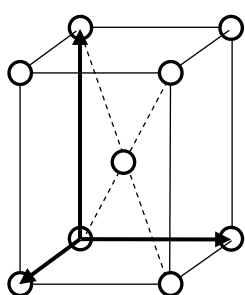
Rozborom symetrie trojrozmerných priestorových mriežok je ich možné rozčleniť na **14** možných typov – tzv. **Bravais**-ových **mriežok**.

I keď všetky tieto mriežky je možné reprezentovať primitívnymi elem. bunkami, z praktického hľadiska je výhodnejšie niektoré z nich reprezentovať i neprimitívnymi **elem. bunkami** – tzv. **centrovanými**.

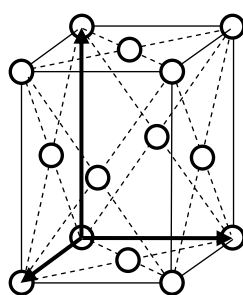
Príklad:

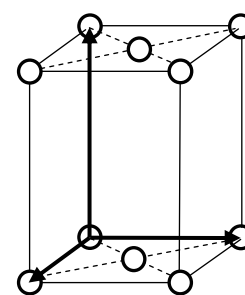
primitívna
P

priestorovo centrovaná
I

plošne centrovaná
F

bazálne centrovaná
C

14 Bravais-ových mriežok je možné rozdeliť do **7 kryštalických sústav** (tak, že v jednej skupine sú mriežky vykazujúce spoločné prvky symetrie).

Sústava	param. elem. bunky		typ elem. bunky
kubická	$a = b = c$	$\alpha = \beta = \gamma = 90^\circ$	P , I , F
tetragonálna	$a = b \neq c$	$\alpha = \beta = \gamma = 90^\circ$	P , I
ortorombická	$a \neq b \neq c$	$\alpha = \beta = \gamma = 90^\circ$	P , I , F , C
monoklinická	$a \neq b \neq c$	$\alpha = \beta = 90^\circ \quad \gamma \neq 90^\circ$	P , C
triklinická	$a \neq b \neq c$	$\alpha \neq \beta \neq \gamma$	P
trigonálna	$a = b = c$	$\alpha = \beta = \gamma \neq 90^\circ$	P
hexagonálna	$a = b \neq c$	$\alpha = \beta = 90^\circ \quad \gamma = 120^\circ$	P

spolu 14 elem.
buniek

~ 14 Bravais-ovým mriežkam

1.4. Označovanie uzlov, smerov a rovín. Millerove indexy

Pre popis vlastností priestorových mriežok alebo kryštálových štruktúr je potrebný jednoznačný predpis pre udanie polohy uzlov mriežky (resp. iných bodov), smerov a rovín v kryštáloch.

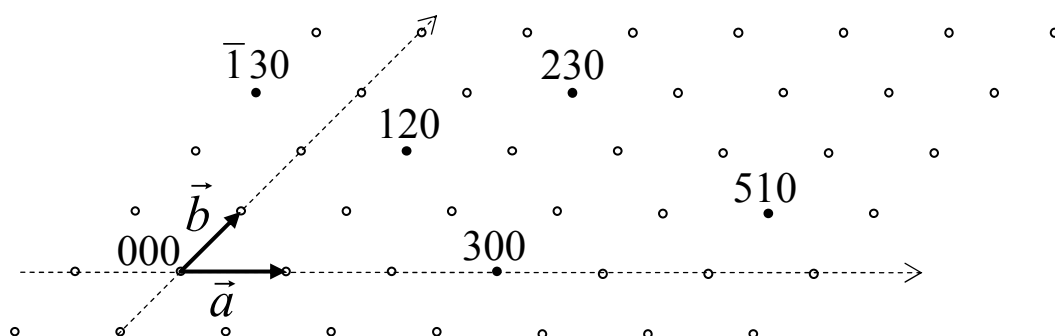
Vychádza sa z *kryštalografického súradného systému* osí daných translačnými vektormi elementárnej bunky (nemusí to byť ortogonálny systém!), s počiatkom v ľubovoľnom mriežkovom bode.

Označovanie uzlov (bodov)

Súradnice uzlu udávame trojicou čísel pqr , kde p, q, r sú veľkosti priemetov do kryštalografických osí vyjadrené v násobkoch $|\vec{a}|, |\vec{b}|, |\vec{c}|$.

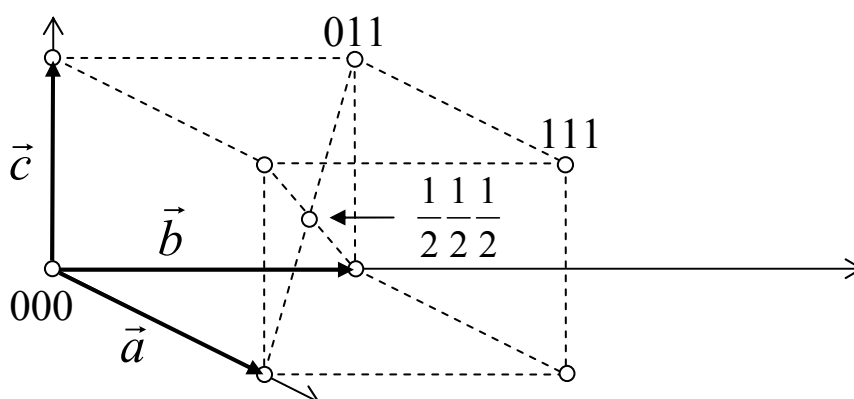
pqr – nazývame *Millerovými indexmi uzlu*.

Príklad :

Ak elementárna bunka je primitívna $\Rightarrow p, q, r$ sú celé čísla,
 ak elementárna bunka je neprimitívna $\Rightarrow p, q, r$ môžu byť zlomky.
 Ak niektorá súradnica uzlu je záporná, píšeme $\bar{}$, napr. $pq\bar{r}$ (viď obr.).

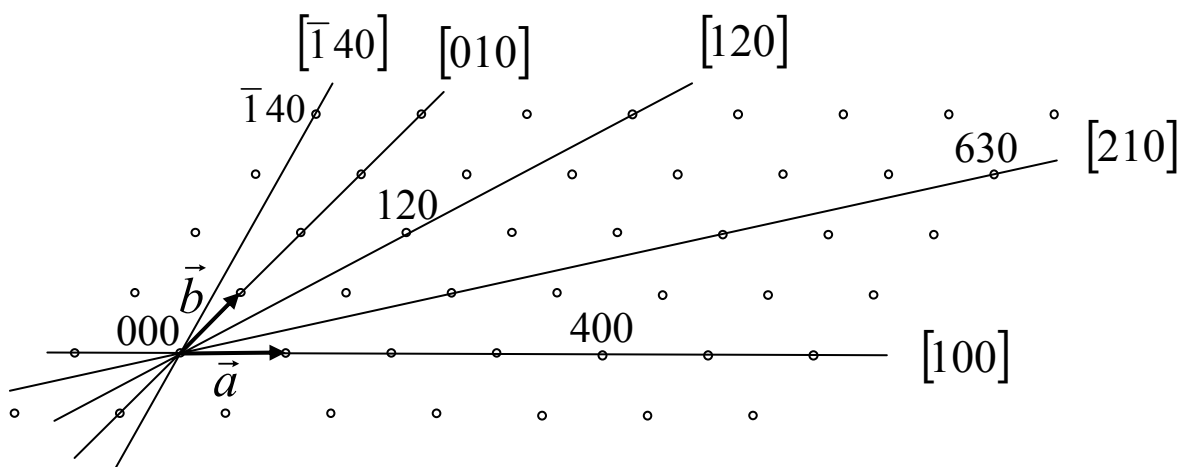
Príklad : priestorovo centrovaná elementárna bunka

Označovanie smerov

Dva mriežkové body definujú mriežkový smer. Ak jeden zvolíme za začiatok súradnicového systému 000 , potom druhý je daný vektorom $\vec{T} = p\vec{a} + q\vec{b} + r\vec{c}$. Tri najmenšie celé čísla $u = \frac{p}{n}$, $v = \frac{q}{n}$, $w = \frac{r}{n}$ určujú vektor rovnakého smeru a nazývajú sa **Millerovými indexmi smeru**. Zápis – $[uvw]$ (ak niektoré z čísel je záporné píšeme $[u\bar{v}w]$).

Príklad :

Kryštalografické osi majú vždy smery $[100]$, $[010]$, $[001]$.

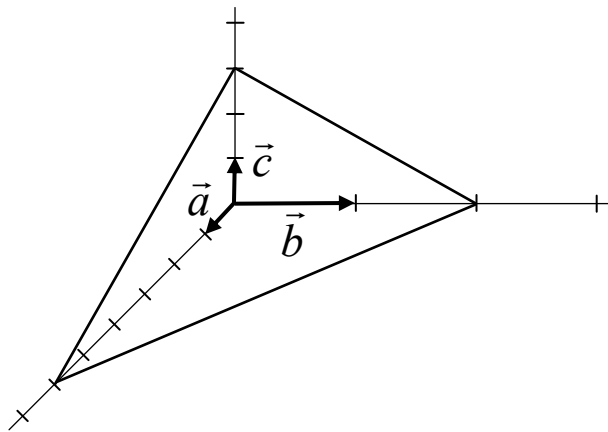
Kryštalograficky **ekvivalentné smery** označujeme $\langle \quad \rangle$, napr. v kubickej sústave smery $[\bar{1}10]$, $[1\bar{1}0]$, $[101]$, $[011]$ atď., sú ekvivalentné, v skratke $\langle 110 \rangle$.

Označovanie rovín

Spôsob určenia Millerových indexov roviny:

- 1) Nájdi priesečníky danej roviny s kryštalografickými osami a vyjadrí ich polohy pomocou mriežkových konštánt – A , B , C .
- 2) Prevrátené hodnoty týchto čísel preved' na tri najmenšie celé čísla, ktoré majú rovnaký vzájomný pomer. Výsledok zapíš v okrúhlych zátvorkách (hkl) .

Príklad :

$$A = 6$$

$$B = 2$$

$$C = 3$$

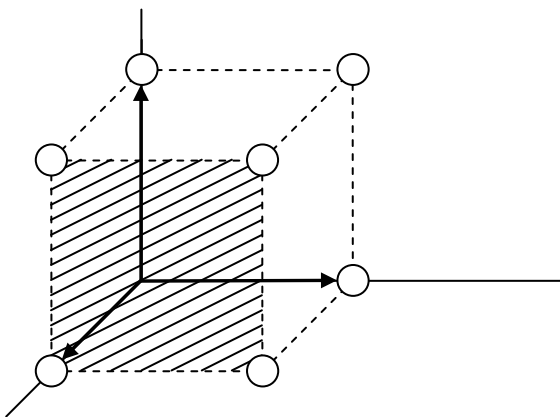
$$\frac{1}{6} : \frac{1}{2} : \frac{1}{3} \quad \text{resp.} \quad \frac{1}{6} : \frac{3}{6} : \frac{2}{6}$$

$$\text{t.j. } 1 : 3 : 2$$

$$\text{teda } (132)$$

Pozn.: Ten istý súbor Millerových indexov majú všetky roviny s touto rovnobežné.

Príklad : *kubická mriežka* – určenie Millerových indexov vyšrafova-
nej roviny

$$A = 1$$

$$B = \infty$$

$$C = \infty$$

$$\frac{1}{1} : \frac{1}{\infty} : \frac{1}{\infty}$$

$$\text{t.j. } 1 : 0 : 0$$

$$\text{teda } (100)$$

Symbolom $\{hkl\}$ označujeme všetky roviny typu (hkl) , ktoré sú **kryštalograficky ekvivalentné** (t.j. vyznačujú sa rovnakými medzi-rovinnými vzdialenosťami a sú rovnako zaplnené mriežkovými bodmi).

Príklad :

V kubickej sústave je vzdialenosť medzi kryštalograficky ekvivalentnými rovinami $\{hkl\}$ daná vzťahom $d_{hkl} = \frac{a}{\sqrt{h^2 + k^2 + l^2}}$.

Pozn.:

Sú i iné možnosti výberu primitívnych buniek pre jednotlivé kryštalické mriežky. Jednou z nich je tzv. Wignerova-Seitzova bunka, ktorú rozoberieme v časti „Recipročná mriežka“ a to v spojitosti s Brillouinovou zónou v recipročnej mriežke.

1.5. Recipročná mriežka

Pre pochopenie difrakcie žiarenia a k štúdiu elektrónovej štruktúry kryštálov je nutné zaviesť pojem recipročnej mriežky.

V ďalšom si ukážeme spôsob, ako sa z danej priestorovej mriežky konštruuje mriežka k nej recipročná a aké sú jej vlastnosti.

1.5.1. Konštrukcia a vlastnosti

Voľba označenia:

Označme elementárne translačné vektory priestorovej mriežky $\vec{a}_1, \vec{a}_2, \vec{a}_3$ ($\equiv \vec{a}, \vec{b}, \vec{c}$).

Definícia:

Elementárne translačné vektory recipročnej mriežky $\vec{a}_1^*, \vec{a}_2^*, \vec{a}_3^*$ sú definované vzťahmi:

$$\begin{array}{l} \boxed{\vec{a}_i \cdot \vec{a}_j^* = \delta_{ij}} \quad - \text{ v kryštalografii,} \\ \text{resp. } \boxed{\vec{a}_i \cdot \vec{a}_j^* = 2\pi \cdot \delta_{ij}} \quad - \text{ vo fyzikálnych aplikáciách,} \end{array}$$

kde $i, j = 1, 2, 3$ a δ_{ij} – Kroneckerov symbol $= 1$ ak $i = j$,
 $= 0$ ak $i \neq j$.

Vychádzajúc z definície $\vec{a}_i \cdot \vec{a}_j^* = \delta_{ij}$ je možné odvodiť pre elementárne translačné vektory recipročnej mriežky:

$$\boxed{\begin{array}{l} \vec{a}_1^* = \frac{\vec{a}_2 \times \vec{a}_3}{V} \\ \vec{a}_2^* = \frac{\vec{a}_3 \times \vec{a}_1}{V} \\ \vec{a}_3^* = \frac{\vec{a}_1 \times \vec{a}_2}{V} \end{array}}$$

kde $V = \vec{a}_1 \cdot (\vec{a}_2 \times \vec{a}_3)$
je objem elementárnej bunky priestorovej mriežky.

Pozn.: Vychádzajúc z definície $\vec{a}_i \cdot \vec{a}_j^* = 2\pi \cdot \delta_{ij} \Rightarrow$
 $\vec{a}_1^* = 2\pi \frac{\vec{a}_2 \times \vec{a}_3}{V}$, atď.

Ľubovoľný bod recipročnej mriežky je možné popísať
translačným vektorom recipročnej mriežky :

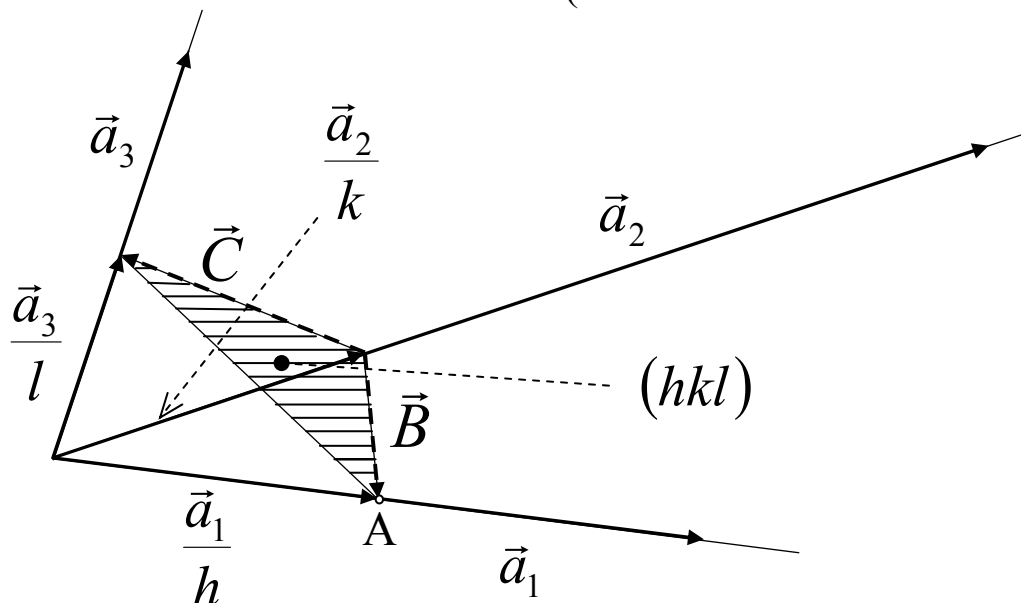
$$\vec{T}^* = n_1 \vec{a}_1^* + n_2 \vec{a}_2^* + n_3 \vec{a}_3^* \quad , \quad \text{kde } n_1, n_2, n_3 \text{ sú celé čísla.}$$

Vlastnosti recipročnej mriežky :

Majme sústavu rovín (hkl) priestorovej mriežky. Vyšetrujme
vlastnosti translačného vektora recipročnej mriežky

$\vec{T}_{hkl}^* = h\vec{a}_1^* + k\vec{a}_2^* + l\vec{a}_3^*$, ktorého súradnice sú Millerovými
 indexmi roviny (hkl) priestorovej mriežky.

- A)** Úseky, ktoré jedna z rovín (hkl) (najbližšia k počiatku) vytína na
 kryštalografických osiach sú dané vektormi $\frac{\vec{a}_1}{h}$, $\frac{\vec{a}_2}{k}$, $\frac{\vec{a}_3}{l}$
 (dôkaz vid' definícia indexov (hkl)).

Zvoľme vektor $\vec{B}$ (vid' obr.) ležiaci v rovine (hkl) a vypočítajme
 skalárny súčin $\vec{B} \cdot \vec{T}_{hkl}^*$.

$$\vec{B} \cdot \vec{T}_{hkl}^* = \left(\frac{\vec{a}_1}{h} - \frac{\vec{a}_2}{k} \right) \cdot (h\vec{a}_1^* + k\vec{a}_2^* + l\vec{a}_3^*) = 1 - 1 = 0 \quad !$$

$$\Rightarrow \vec{T}_{hkl}^* \perp \vec{B}$$

Zvoľme v rovine (hkl) vektor $\vec{C}$ (viď obr.) a vypočítajme $\vec{C} \cdot \vec{T}_{hkl}^*$. Analogickým postupom ako hore dostaneme $\vec{C} \cdot \vec{T}_{hkl}^* = 0$, teda

$$\vec{T}_{hkl}^* \perp \vec{B} \cup \vec{T}_{hkl}^* \perp \vec{C} \Rightarrow \text{vektor } \vec{T}_{hkl}^* \text{ je kolmý na rovinu } (hkl).$$

B) Vzdialenosť vyšrafovej roviny od počiatku udáva medzirovinnú vzdialenosť ekvivalentných rovín typu (hkl) , vyjadríme túto vzdialenosť pomocou $|\vec{T}_{hkl}^*|$!

V smere kolmom na rovinu zvolme jednotkový vektor $\vec{n}$. Potom platí

$$\vec{T}_{hkl}^* = |\vec{T}_{hkl}^*| \cdot \vec{n}.$$

Vyberme ľubovoľný bod v rovine (hkl) , ozn. A (viď obr.). Priemet vektora tohto bodu do smeru $\vec{n}$ udáva vzdialenosť (hkl) od počiatku:

$$d_{hkl} = \frac{\vec{a}_1}{h} \cdot \vec{n} = \frac{\vec{a}_1}{h} \cdot \frac{\vec{T}_{hkl}^*}{|\vec{T}_{hkl}^*|} = \frac{1}{|\vec{T}_{hkl}^*|}, \text{ teda } \boxed{d_{hkl} = \frac{1}{|\vec{T}_{hkl}^*|}}.$$

Z bodov A) a B) vyplýva –

vektor $\vec{T}_{hkl}^*$ má tieto vlastnosti :

- 1) *je kolmý na sústavu rovín (hkl) ,*
- 2) *jeho veľkosť udáva recipročnú hodnotu medzirovinných vzdialeností rovín (hkl) .*

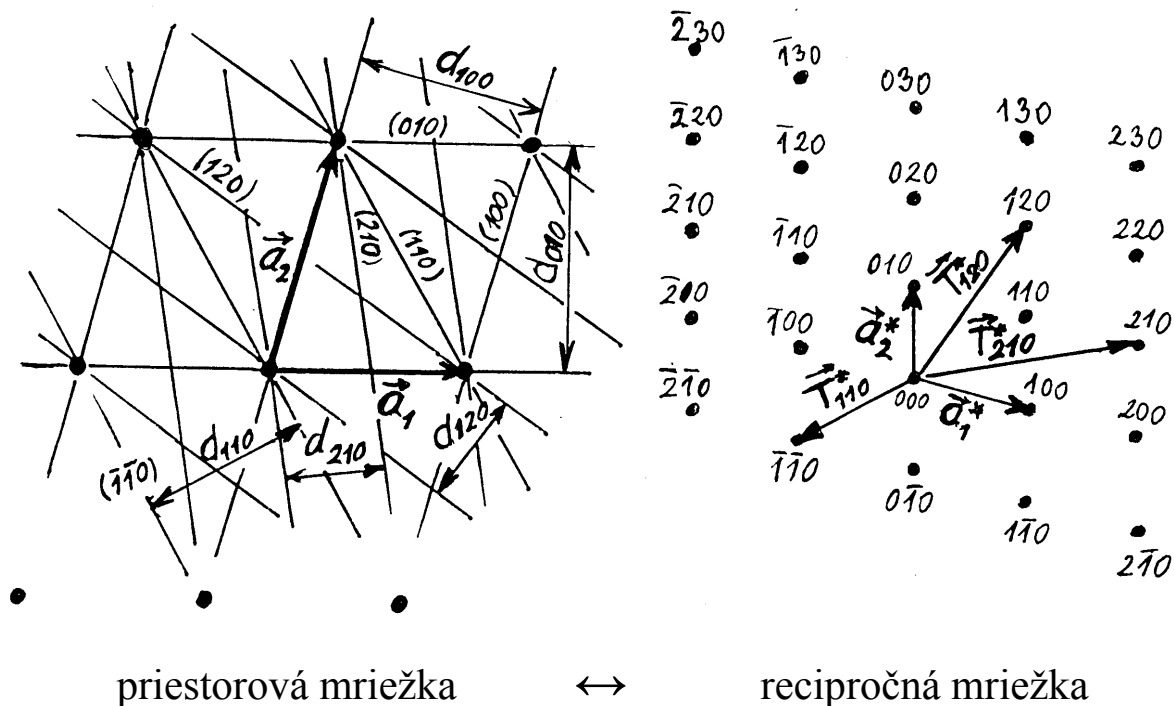
Pozn.: Pre recipročnú mriežku definovanú ako $\vec{a}_i \cdot \vec{a}_j^* = 2\pi \cdot \delta_{ij}$ –
bod 1) platí rovnako,

$$2) d_{hkl} = \frac{2\pi}{|\vec{T}_{hkl}^*|}.$$

Každý bod recipročnej mriežky takto charakterizuje systém rovnobežných rovín (hkl) danej priestorovej mriežky a jeho vzdialenosť od počiatku je rovná recipročnej hodnote medzirovínnej vzdialenosti rovín (hkl).

Zo znalosti recipročnej mriežky (získanej napr. experimentálne) je opačným postupom možné konštruovať skutočnú priestorovú mriežku.

Vzájomný súvis priestorovej (reálnej mriežky) a mriežky k nej recipročnej

S každou kryštálovou štruktúrou sú spojené 2 mriežky – skutočná kryštálová mriežka a recipročná mriežka.

Difrakčný obrazec kryštálu (ako bude vysvetlené neskôr) je vlastne „mapa“ recipročnej mriežky.

Ďalšie vlastnosti recipročnej mriežky:

objem elementárnej bunky recip. mriežky

$$V^* = \vec{a}^* (\vec{b}^* \times \vec{c}^*) ,$$

súvis objemov elementárnych buniek

$$V^* = \frac{1}{V} ,$$

(kde $V = \vec{a} (\vec{b} \times \vec{c})$)

súvis priestorových a recipročných mriežok:

symetria (príslušnosť k danej kryštalickej sústave) sa zachováva, centrovanosť buniek vo všeobecnosti nie, napr.:

*primitívna kubická → primitívna kubická
priestorovo centrovaná kubická → plošne centrovaná kubická
plošne centrovaná kubická → priestorovo centrovaná kubická*

1.5.2. Brillouinove zóny

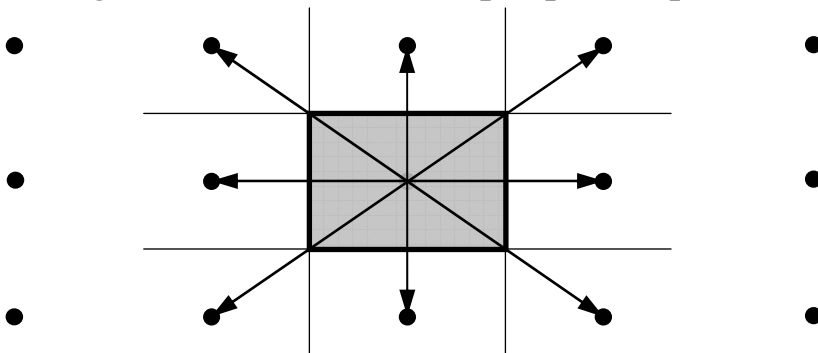
Charakteristický útvar priestorovej mriežky – elementárnu bunku – je možné vybrať i iným spôsobom ako bolo popísané v kap. 1.3.

Definícia:

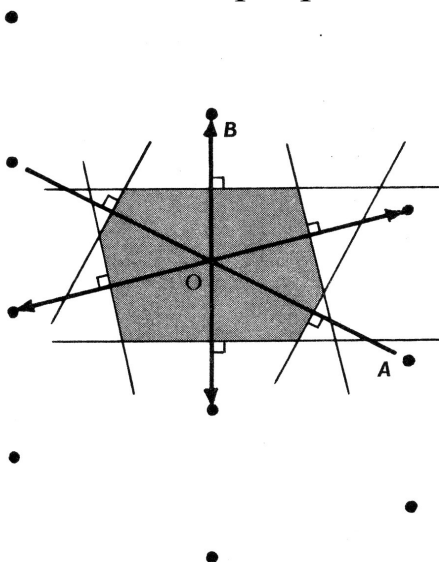
Wigner – Seitzova elementárna bunka

Oblasť v priestorovej mriežke vymedzená rovinami vedenými kolmo poliacimi bodmi spojnic k najbližším susedným mriežkovým bodom.

Príklad : Wigner – Seitzova bunka pre plošnú pravouhlú mriežku

Príklad : Wigner – Seitzova bunka pre plošnú rovnobežníkovú mriežku

Definícia:

Brillouinova zóna –

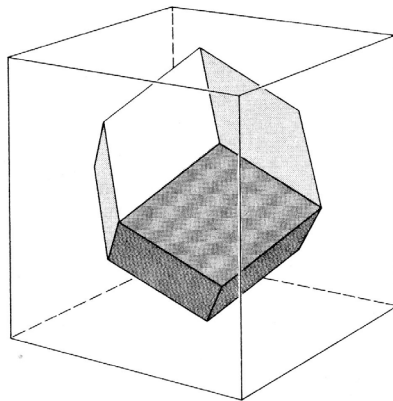
***Wigner - Seitzova elementárna bunka vytvorená
v recipročnej mriežke***

Vlastnosti :

- na každú Brillouinovu zónu pripadá jeden mriežkový bod recipročnej mriežky (umiestnený v jej centre),
- celú recipročnú mriežku je možné vytvoriť tesným prikladaním Brillouinových zón,
- Brillouinova zóna má zásadný význam pri výklade tepelného kmitania i popise stavov elektrónov a dier v kryštáloch.

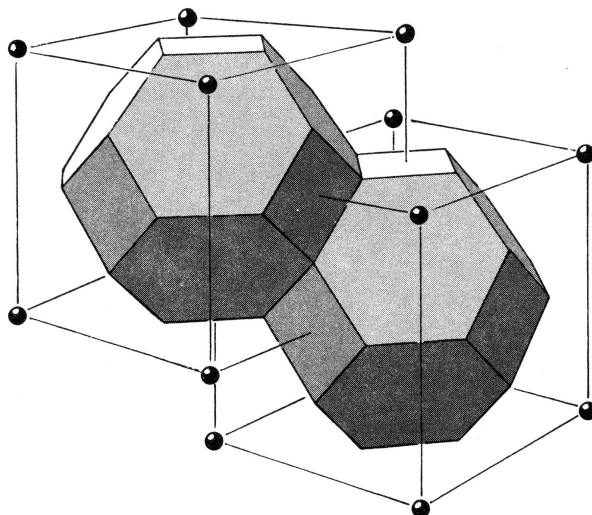
Príklad :

Brillouinova zóna pre kubickú priestorovo centrovanú mriežku
(12 sten – rombický dodekaeder)

Príklad :

Brillouinova zóna pre kubickú plošne centrovanú mriežku
(14 sten – zrezaný oktaeder)

1.6. Experimentálne metódy určovania štruktúry kryštálov

Štruktúra kryštálov sa študuje a dá určovať pomocou štruktúrne – analytických metód, pri ktorých *na kryštálovej mriežke necháme difraktovať žiarenie* vhodného typu a vhodnej vlnovej dĺžky.

Typy žiarenia – *rtg. žiarenie* (fotóny – elmag. vlnenie, $E = \frac{hc}{\lambda}$)

elektróny (de Broglie-ho vlny, $\lambda = \frac{h}{mv}$)

neutróny (de Broglie-ho vlny, $\lambda = \frac{h}{mv}$)

Výber typu žiarenia, resp. vlnovej dĺžky – volíme podľa zámeru, čo chceme určiť:

symetriu kryštálov,
mriežkové konštanty,
rozloženie hustoty elektrónov,
polohu jadier, polohu izotopov,
štúdium povrchov, atď.

1.6.1. Difrakcia rtg. žiarenia

V ďalšom podrobne rozoberieme difrakciu rtg. žiarenia, pre difrakciu elektrónov, resp. neutrónov platia obdobné vzťahy (po zohľadnení vlnovej dĺžky ich de Broglie-ho vlny).

Pod *difrakciou rtg. žiarenia na štruktúrnej mriežke* rozumieme jav, keď pôsobením dopadajúceho žiarenia sa elektróny ožiarených atómov stávajú sami zdrojmi (sekundárneho) koherentného žiarenia s rovnakou dĺžkou vlny, ktoré sa v určitých smeroch interferenciou skladá do difrakčných maxim, v iných smeroch sa interferenciou ruší.

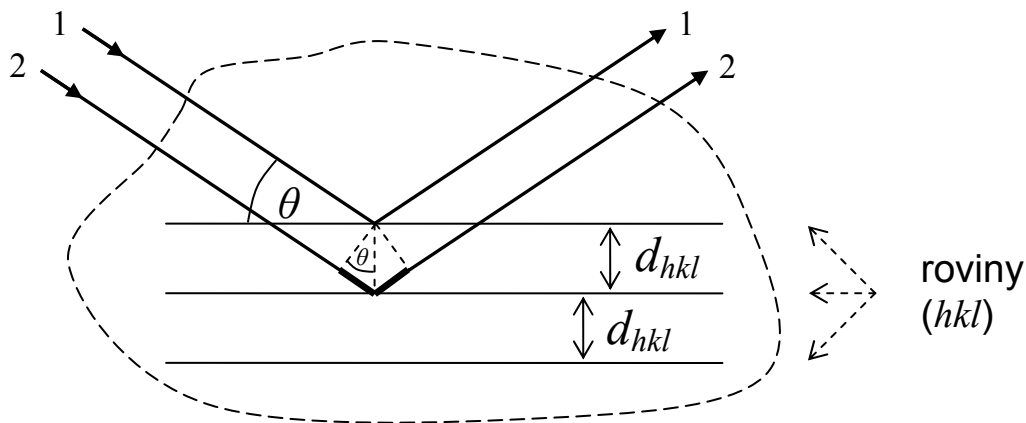
Difrakčné javy (pozorované maximá) jednoznačne dokazujú *diskrétnu a periodickú stavbu kryštálov*.

Rtg. žiarenie – vzniká na kovovej anóde (W , Cu) röntgenovej trubice po dopade elektrickým polom urýchlených elektrónov. Emitované brzdné žiarenie má buď

spojité spektrum vlnových dĺžok, alebo vykazuje tzv. *charakteristické spektrum* (jednotlivé spektrálne čiary – pri vyšších rýchlostiach elektrónov).

1.6.2. Braggov zákon

Majme sústavu rovín (hkl) s medzirovinnou vzdialenosťou d_{hkl} . Nech na túto sústavu rovín dopadá rtg. žiarenie s vlnovou λ pod uhlom θ meranom od roviny (viď obr.)

Uvažujme zrkadlový odraz rovinnej elm. vlny od jednotlivých rovín (hkl).

Dráhový rozdiel lúčov 1 a 2 :

$$\Delta = 2d_{hkl} \sin \theta$$

K zosilneniu interferenciou dôjde ak

$$\Delta = n\lambda \quad , \quad \text{kde } n - \text{ celé číslo (rád reflexie) ,}$$

teda $2d_{hkl} \sin \theta = n\lambda$ – tzv. **Braggov zákon** .

Z rovnice je vidieť, že použitá vlnová dĺžka difraktovaného žiarenia musí spĺňať podmienku $\lambda \leq 2d_{hkl}$

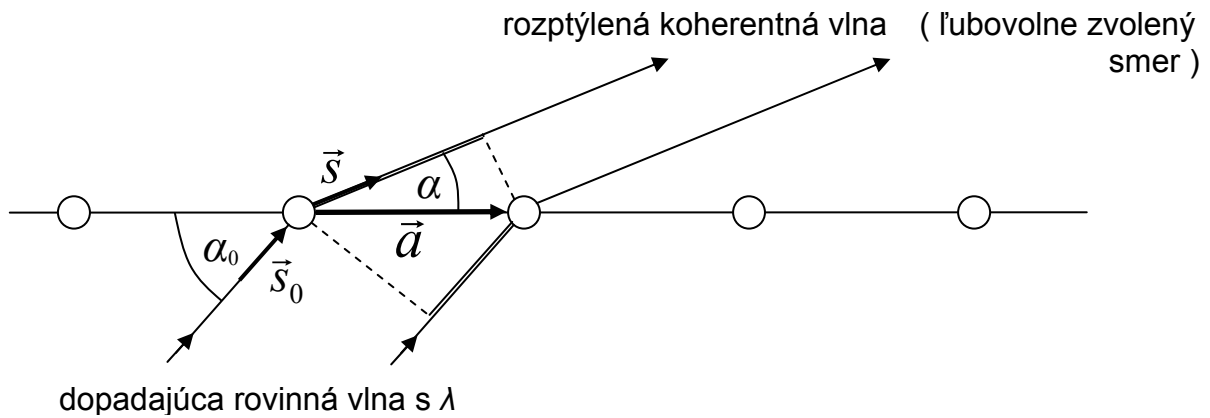
– v praxi používané $\lambda \in (0,1 - 0,2) \text{ nm}$.

Pozn.: Uvedená predstava odrazu od rovín je síce názorná, v skutočnosti ale **elektrónový obal atómu rozptyľuje žiarenie do všetkých smerov**.

V nasledujúcej kapitole rozoberieme difrakciu z tohto pohľadu – tzv. **difrakcia podľa Laueho**.

1.6.3. Laueho rovnice

Uvažujme najprv prípad *difrakcie na lineárnej mriežke*.

Zosilnenie interferenciou v smere $\vec{s}$, ak

$$a \cos \alpha - a \cos \alpha_0 = h \cdot \lambda$$

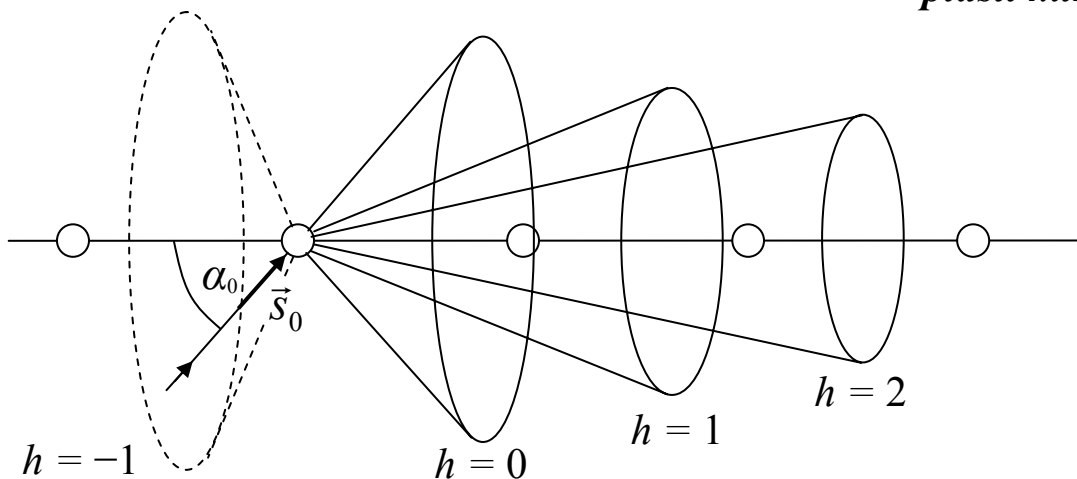
$$\vec{a} \cdot \vec{s} - \vec{a} \cdot \vec{s}_0 = h \cdot \lambda$$

$$\vec{a} \cdot (\vec{s} - \vec{s}_0) = h \cdot \lambda$$

(*)

kde h – rád difrakcie.

Pri danom $\vec{s}_0$ – smery $\vec{s}$, ktoré vyhovujú podmienke (*) *ležia na plášti kužeľov* :

Pre *dvojrozmernú mriežku* musí byť *naviac* splnená rovnica typu

$$\vec{b} \cdot (\vec{s} - \vec{s}_0) = k \cdot \lambda$$

a smery $\vec{s}$ pre konštruktívnu interferenciu sú totožné s *priesečníkmi sústav kužeľov*.

Trojrozmerná mriežka

- pre interferenčné maximum v smere $\vec{s}$ musia byť **súčasne splnené** 3 rovnice:

$$\begin{array}{l} a(\cos \alpha - \cos \alpha_0) = \vec{a}(\vec{s} - \vec{s}_0) = h \cdot \lambda \\ b(\cos \beta - \cos \beta_0) = \vec{b}(\vec{s} - \vec{s}_0) = k \cdot \lambda \\ c(\cos \gamma - \cos \gamma_0) = \vec{c}(\vec{s} - \vec{s}_0) = l \cdot \lambda \end{array}$$

tzv. **Laueho rovnice** (podmienky) (h, k, l sú celé čísla).

V Laueho rovniciach sú:

$\alpha_0, \beta_0, \gamma_0$ – uhly dopadajúceho zväzku s kryštalografickými osami v smere $\vec{a}, \vec{b}, \vec{c}$,

α, β, γ – uhly rozptýleného zväzku s kryštalografickými osami v smere $\vec{a}, \vec{b}, \vec{c}$.

Pozn.: Pre monokryštál a monochromatické žiarenie s λ a pre daný smer dopadu $\vec{s}_0$ ($\alpha_0, \beta_0, \gamma_0$) nemusia byť súčasne splnené všetky tri rovnice pre žiadny difraktovaný smer $\vec{s}$ (neexistujú spoločné priesečníky 3 sústav kužeľov)
– v tomto prípade nepozorujeme difrakciu.

Pozn.: Dá sa dokázať, že **Braggova rovnica a Laueho rovnice sú ekvivalentné.**

1.6.4. Evaldova konštrukcia

Uvažujme šírenie sa rovinnej elektromagnetickej vlny.

Zaveďme jej vlnový vektor :

$$\vec{k} = \frac{2\pi}{\lambda} \cdot \vec{n},$$

kde λ – vlnová dĺžka,

$\vec{n}$ – jednotkový vektor v smere šírenia sa vlny.

Vlnovú funkciu pre rovinnú vlnu môžeme potom zapísať ako

$$E(\vec{r}) = E_0 e^{i(\vec{k} \cdot \vec{r} - \omega t)}, \quad \text{kde vektor intenzity poľa } \vec{E} \perp \vec{k}.$$

Ukážme v ďalšom, že **obraz difrakčných maxím** na tienidle dáva priamu **informáciu o recipročnej mriežke**.

Zavedme do Laueho rovníc vlnové vektory $\vec{k}, \vec{k}_0$:

$$\begin{array}{l} \vec{a} (\vec{s} - \vec{s}_0) = h.\lambda \\ \text{rovnice } \vec{b} (\vec{s} - \vec{s}_0) = k.\lambda \quad \text{násobme } \frac{2\pi}{\lambda} , \\ \vec{c} (\vec{s} - \vec{s}_0) = l.\lambda \end{array}$$

$$\begin{array}{l} \Rightarrow \vec{a} (\vec{k} - \vec{k}_0) = 2\pi.h \\ \vec{b} (\vec{k} - \vec{k}_0) = 2\pi.k \\ \vec{c} (\vec{k} - \vec{k}_0) = 2\pi.l \end{array}$$

Sústava týchto troch rovníc bude splnená ak

$(\vec{k} - \vec{k}_0)$ sa bude rovnať niektorému vektoru $\vec{G}^*$ recipročnej mriežky
(definovanej vzťahmi $\vec{a}_i \cdot \vec{a}_j = 2\pi \cdot \delta_{ij}$).

Dôkaz:

$$\begin{array}{l} \vec{a} \cdot \vec{G}^* = \vec{a} (h\vec{a}^* + k\vec{b}^* + l\vec{c}^*) = h \cdot 2\pi \\ \vec{b} \cdot \vec{G}^* = \vec{b} (h\vec{a}^* + k\vec{b}^* + l\vec{c}^*) = k \cdot 2\pi \\ \vec{c} \cdot \vec{G}^* = \vec{c} (h\vec{a}^* + k\vec{b}^* + l\vec{c}^*) = l \cdot 2\pi \end{array}$$

Teda podmienku pre konštruktívnu interferenciu môžeme zapísať ako

$$\boxed{\vec{k} - \vec{k}_0 = \vec{G}^*} \quad , \text{ resp. } \quad \boxed{\Delta \vec{k} = \vec{G}^*}$$

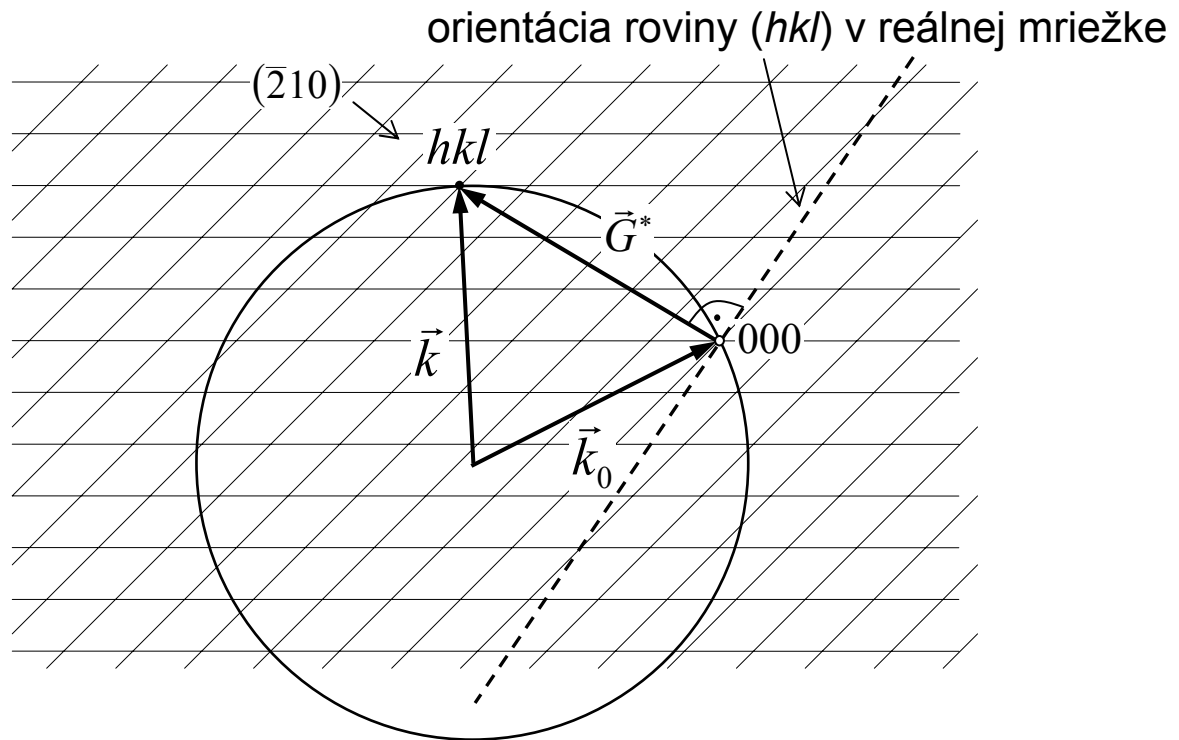
Ewaldova konštrukcia

Slúži k interpretácii difrakčných obrazcov.

Postup:

- znázorníme recipročnú mriežku ku danej „reálnej“ mriežke,
- smer dopadajúceho vlnenia znázorním vektorom $\vec{k}_0$ končiacim v bode 000 ,
- opíšem kružnicu (sféru) so stredom v počiatku $\vec{k}_0$ a polomerom k_0 ,

d) ak kružnica (sféra) prechádza niektorým mriežkovým bodom recipročnej mriežky, potom interferenciou zosilnené vlnenie je difraktované do smeru $\vec{k}$ (vid' obr.) a jedná sa o difrakciu od sústavy rovín (hkl) .

v obrázku použité $\vec{k} - \vec{k}_0 = \vec{G}^*$

– v smere $\vec{k}$ budeme pozorovať difrakčné maximum od sústavy rovín $(\bar{2}10)$

Postup v praxi :

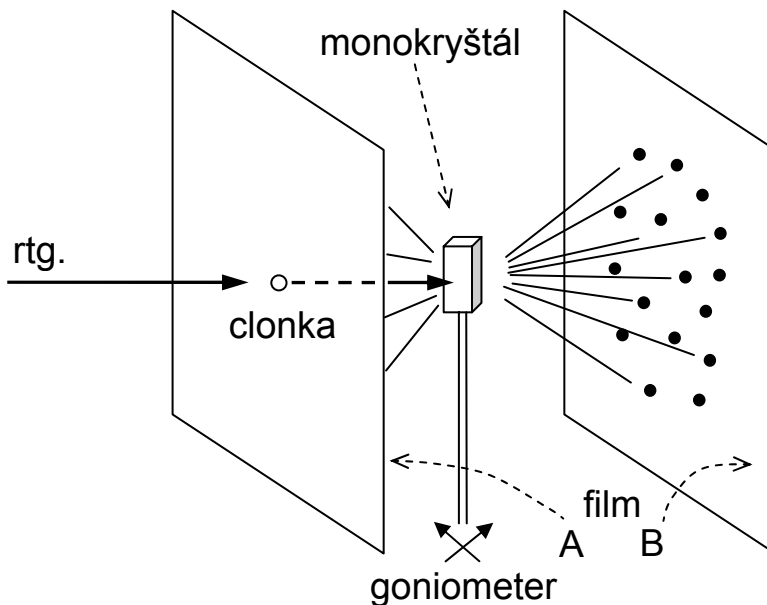
podľa difrakčných stôp rekonštruujem recipročnú mriežku

$\Rightarrow$ reálna mriežka

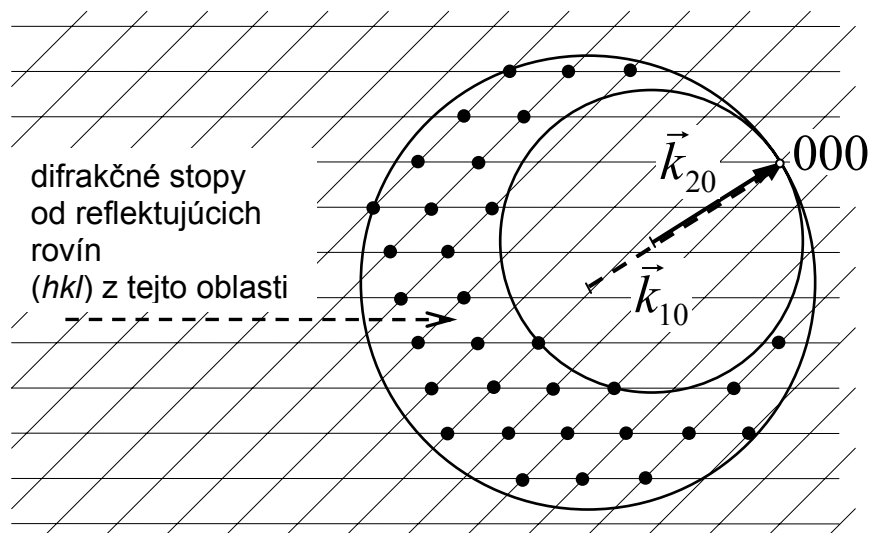
1.6.5. Difrakčné metódy rtg.: Laueho, rotujúceho kryštálu, Debye-Scherrerova

Laueho metóda

Prevedenie: vzorka – *monokryštál* (v kľude)
 rtg. spektrum – *spojité* (λ_1, λ_2)

Evaldova konštrukcia:

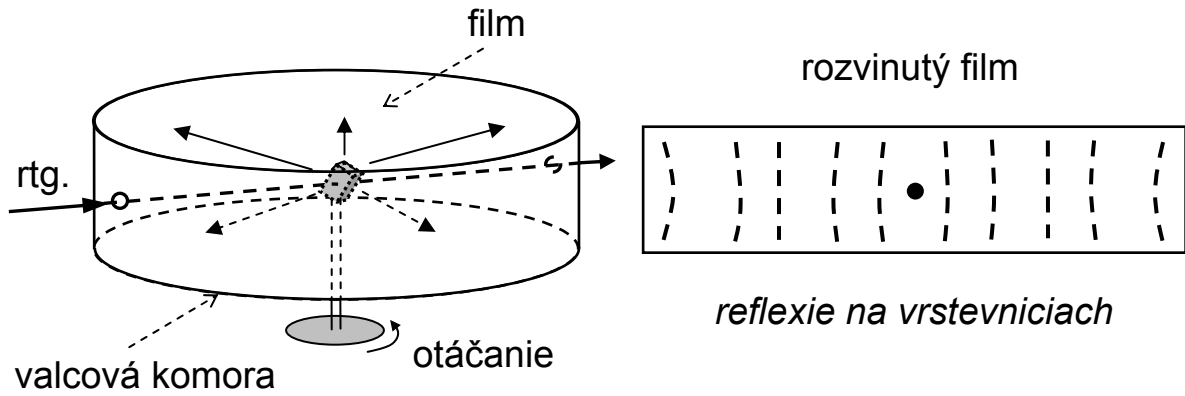
Použitie metódy:

- určenie orientácie kryštalografických osí
- určenie prvkov symetrie mriežky (nastavovaním monokryštálu do rôznych orientácií)

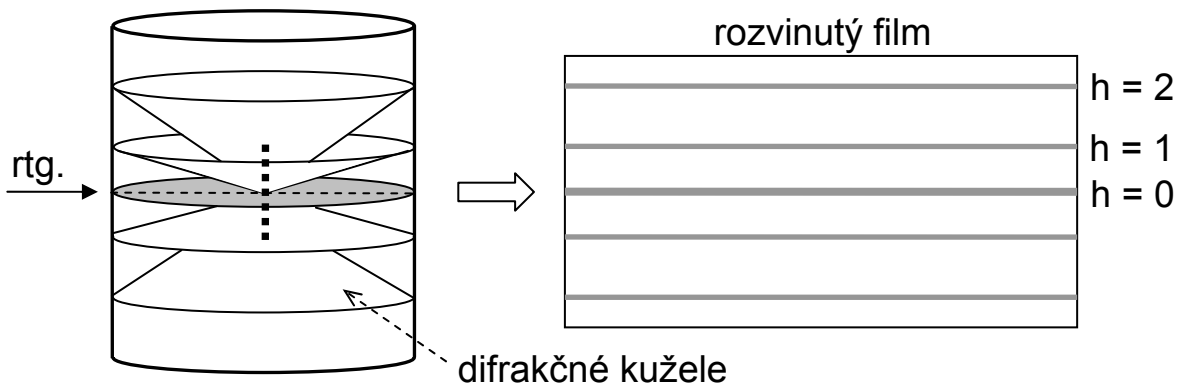
pre určenie a, b, c – nevhodná

Metóda rotujúceho kryštálu

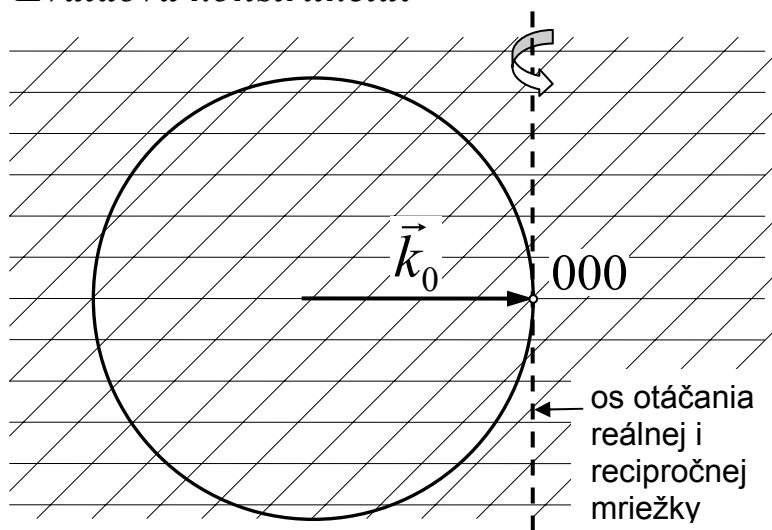
Prevedenie: vzorka – *monokryštál* (rotujúci)
 rtg. spektrum – *monochromatické*

prípád lineárneho reťazca

Evaldova konštrukcia:

Evaldova sféra v kľude, otáča sa recipročná mriežka → na sféru postupne (opakovane) „prichádzajú“ niektoré body recipročnej mriežky.

Použitie metódy:

presné určenie mriežkových konštánt $a, b, c, \alpha, \beta, \gamma$

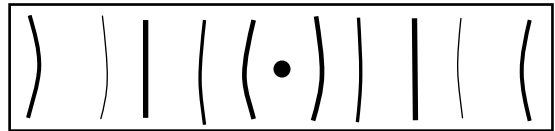
Debye - Scherrerova metóda

Prevedenie: vzorka – *polykryštálická* (v kľude)
rtg. spektrum – *monochromatické*

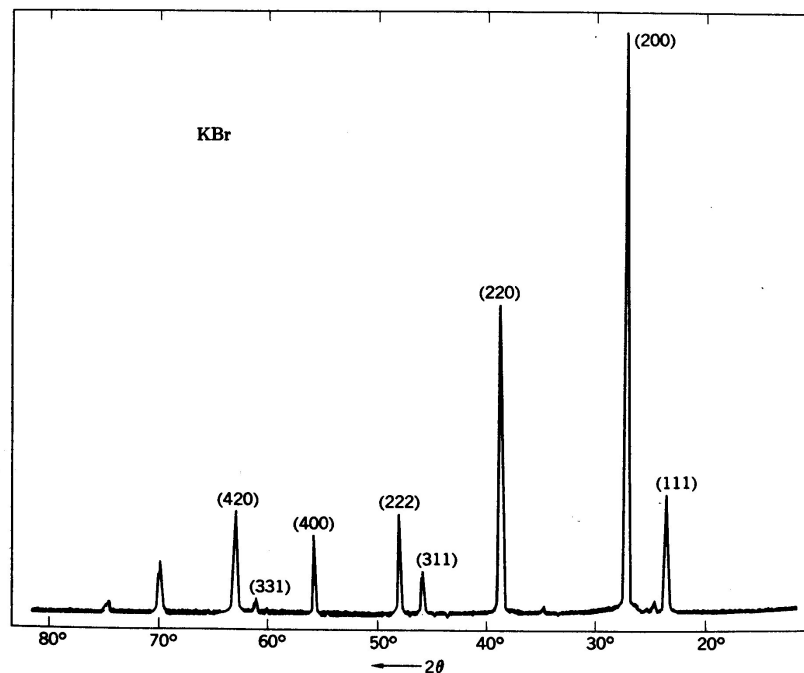
Experimentálna zostava – podobná ako u metódy rotujúceho kryštálu (ale bez rotácie vzorky)

Tvar stôp na rozvinutom filme:

– stopy rôznych intenzít, možno merať fotometricky

Ukážka spektra:

Evaldova konštrukcia:

ako u metódy rotujúceho kryštálu – ide o polykryštál $\Rightarrow$
rôzne orientované mriežky

Použitie metódy: z difrakčných metód najviac používaná metóda

Informácie o štruktúrnej mriežke z:

- polohy čiar,
- relatívnych intenzít čiar,
- šírok čiar.

Možno určiť:

kvantitatívne – kryštálické fázy

usporiadanie atómov v elem. bunke (z vymiznutých difrakcií)

zo zmien a , b , c – vnútorné pnutia

veľkosť mikrokryštálikov (väčšie $\rightarrow$ čiary nespojité)

poruchy mriežok, doménovú štruktúru kovov, atď.

1.6.6. Difrakcia elektrónov a neutrónov

Difrakcia elektrónov

Difrakčné javy je možné vyhodnocovať ako u rtg. difrakcie ak uvažujeme vlnovú dĺžku odpovedajúcej de Broglie-ho vlny elektrónov

$$\lambda = \frac{h}{mv}$$

Geometrické podmienky rovnaké ako u rtg. difrakcie, rozdielna *experimentálna technika*: vákuum – pozorovanie *v elektrónových mikroskopoch* prispôbených na difrakciu.

Vlastnosti zväzku elektrónov:

účinnější rozptyl na atómoch,
hĺbka vniku veľmi malá.

⇒ *využitie difrakcie* – hlavne na *štúdium povrchových vrstiev* látok

Difrakcia neutrónov

Použitý *zväzok neutrónov z reaktora* vymedzený monochromátorom (neutróny iba určitých rýchlostí).

Difraktované neutróny registrované Geiger-Millerovými počítačmi.

Vlastnosti zväzku neutrónov:

neutróny – bez elektrického náboja ⇒ ľahko prenikajú elektrónovým obalom, interagujú prostredníctvom magnetického momentu (nenulový spin) so spinmi elektrónov a jadier.

využitie difrakcie:

klasifikácia látok z hľadiska magnetických vlastností,
možno rozlíšiť dva prvky s blízkymi atómovými číslami (rôzne spiny),
na rozlíšenie izotopov.